

भविष्यकाळात शिक्षणामधील आव्हाने — एक अभ्यास

प्रा.भुजबळ वर्षारानी विजयकुमार

Scholarly Research Journal's is licensed Based on a work at www.srjis.com

प्रस्तावना

परिवर्तन हा जगाचा नियम आहे. बदलत्या काळाबरोबर व्यक्तीच्या गरजा आणि समाजाच्या अपेक्षासुद्धा बदलतात. या बदलासोबतच शिक्षणाचे एकंदरित स्वरूप बदलावे लागते. अन्यथा ते निरर्थक आणि कालबाह्य ठरते.

शिक्षण प्रक्रिया बदलायची झाल्यास सुरुवात शिक्षकाच्या शिक्षणापासून करावी लागते. कारण शिक्षण प्रक्रियेत शिक्षक आणि त्याचे शिक्षण या दोन्ही गोष्टी अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरतात. यथा शिक्षक तथा विद्यार्थी या नात्याने उत्तम विद्यार्थी घडवायच्या असेल तर सर्वप्रथम उत्तम शिक्षक घडविणे क्रमप्राप्त ठरते. प्राचीन काळात शिक्षक घडविला जाऊ शकत नाही ता जन्मावाच लागता असा समज प्रचलित होता. आजसुद्धा काही प्रमाणात हा समज अस्तिवात आहे आणि ता एक वादग्रस्त मुद्दा बनलेला आहे.

अध्यापन हे शास्त्र की कला याबाबतसुद्धा अनेक प्रकारचे मतभेद आढळून येतात. शिक्षकांच्या शिक्षणात काही वादग्रस्त मुद्दे मुलभूत स्वरूपाचे तर काही परिस्थितीजन्य आणि तात्पुरत्या स्वरूपाचे आहेत. काही मुद्दे चिकित्सक स्वरूपाचे तर काही भविष्यकालीन स्वरूपाचे आहेत.

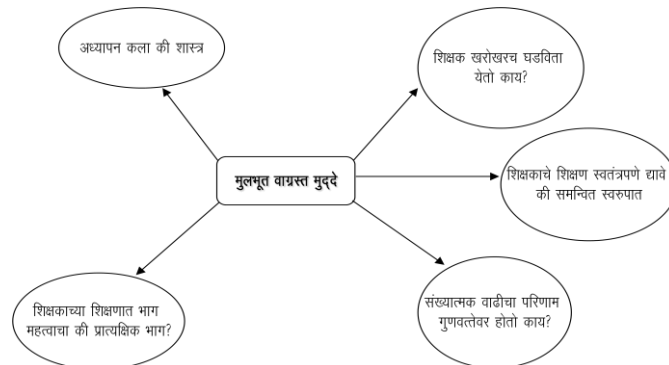
भविष्यकाळातील शिक्षकाची शिक्षणची आव्हाने

भविष्यकाळ नेहमी आव्हाने घेऊनच येत असता. आज आपण सूचनाक्रांतीच्या (Information Revaluation) युगात वास्तव करीत आहोत. प्रसार माध्यमांमुळे जगातील विविध राष्ट्रांच्या भौतिक मर्यादा विलय पावल्या असून जग एखाद्या लहान खेड्यासारखे (Little Global Village) भासू लागले आहे. कारण ज्ञानाचा विस्फोट झालेला आहे. अशा स्थितीत भावी नागरिकांना घडविणा—या शिक्षकांना घडविण्यासाठी शिक्षकाच्या शिक्षणात नेमक्या कोणत्या बाबींचा समावेश करावा हे एक मोठे आव्हान आहे.

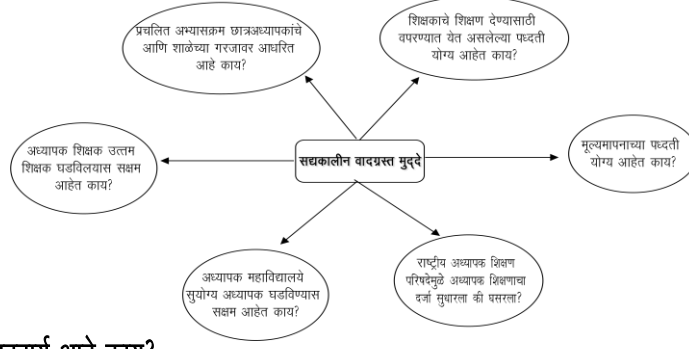
माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानातील अभूतपूर्व प्रगतीमुळे आणि प्रसार माध्यमांचया अफाट विस्तारामुळे आजचा विद्यार्थी बहुश्रुत विद्यार्थी आहे. अशा विद्यार्थ्यांस शिकविणारा शिक्षकसुद्धा त्याच्याचतोडीचा असला पाहिजे अथवा अध्ययन—अध्यापन प्रक्रिया प्रभावशील आणि सार्थक ठरणार नाही.

बदलत्या काळाच्या गरजांचा आणि आव्हानांचा यशस्वीपणे सामना करणारा विद्यार्थी निर्माण करायचा असेल तर अभ्यासक्रमात बदल करताना जागतिक, राष्ट्रीय, प्रादेशिक आणि स्थानिक स्तरांवर होणारे बदलसुद्धाविचारात विचारात घ्यावे लागतात. आजच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात मानवी जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात परिवर्तनाचा वेग अफाट आहे. या सर्व बाबींमुळे शिक्षक शिक्षणाच्या क्षेत्रात नवी आव्हाने उभी राहिली आहेत.

शिक्षक शिक्षणातील वादग्रस्त मुद्दे

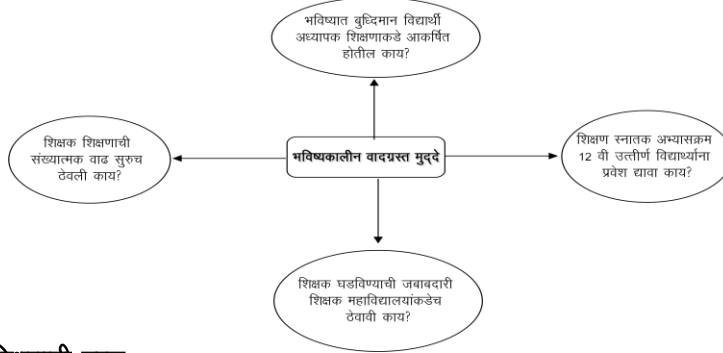
शिक्षक शिक्षणातील सद्यकालीन वादग्रस्त मुद्दे

आजचे शिक्षकाचे शिक्षण व्यवहार्य आहे काय?

शिक्षण ही तत्वज्ञानाची व्यवहारीक बाजू आहे असे म्हटले जाते. आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात अध्ययन कर्त्याच्या आणि तो राहतो त्या समाजाच्या गरजा झपाट्याने बदलतात. शिक्षक शिक्षणाचा अभ्यासक्रम मात्र 10-12 वर्षात कधीतरी थोडाफार बदलतो. बदल करण्यासाठी सुध्दा अनेक वर्षे लागतात. त्यामुळे शिक्षकाचे शिक्षण व्यवहार्य आहे असे म्हणता येणार नाही. शिक्षक शिक्षणातील अनेक पध्दती, तंत्रे आणि मूल्यमापन तंत्रे यांचा शालेय जीवनात शिक्षक फारच कमी प्रमाणात वापर करू शकता. बहुसंख्य आधुनिक पध्दती आणि तंत्रे 15-20 विद्यार्थी संख्या असलेल्या वर्गासाठी असतात. परंतु अपल्या देशात मात्र विद्यार्थ्यांची वर्गातील संख्या 60-70 पेक्षाही अधिक असते. त्यामुळे सुध्दा शिक्षक शिक्षणातील अनेक गोष्टी व्यवहार्य ठरत नाही. परंतु याचा अर्थ शिक्षक शिक्षण निरर्थक ठरते असे मात्र घेता येणार नाही.

शिक्षक शिक्षणातील भविष्यकालीन वादग्रस्त मुद्दे

भविष्यकालीन शिक्षक शिक्षणाची गरज

जागतिकीकरणामुळे देशाबरोबरच विदेशातसुध्दा नोकरीच्या संधी वाझल्या आहेत. शिक्षणसुध्दा एक मोठा उद्योग बनला आहे. भविष्यातसुध्दा सामान्य विद्यार्थ्यांबरोबर बुद्धिमान विद्यार्थी या शिक्षकीपेशाकडे वळतील अशी अपेक्षा आहे व त्यामुळेच शिक्षक शिक्षणाची मागणी भविष्यातसुध्दा कायम राहिल. म्हणून भविष्यकाळात शिक्षक शिक्षणाची गरज असेल.

महत्त्व

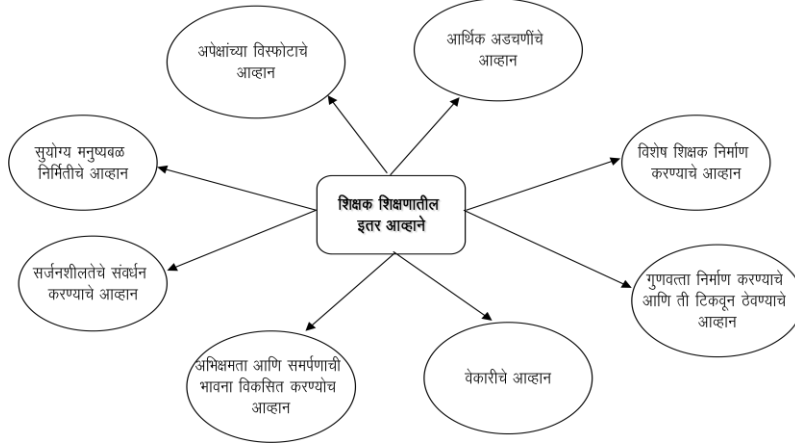
अध्यापन ही कला आहे की शास्त्र आहे हा मुलभूत स्वरूपाचा वादग्रस्त मुद्दा आहे. उदा. जसा कवी जन्मावा लागता तसाच शिक्षकही जन्मावा लागता. भारतामध्ये प्राचीन काळात गुरुकूल पध्दती अस्तित्वात होती. वसिष्ठ, विश्वामित्र, धौम्य, अगस्ती, सांदिपान, गौतम, भगवान महावीर, भगवान बुध्द अशा अलौकीक गुरुंची फार मोठी परंपरा आपल्या देशात आहे. बाहेतच्या देशातसुध्दा प्लेटो, अॅरिस्टॉटल, रुसो, पुभू येसू ख्रिस्त, हजरत पैगंबद साहेब यांच्यासारखे महान शिक्षक जन्मास आले. या शिक्षकांनी औपचारीक शिक्षण घेतलेले नव्हते आणि प्रशिक्षण ही संकल्पना तर अस्तात्वात नव्हती. विद्यार्थ्यांची संख्या अतिशय कमी असल्यामुळे मुळातच बुद्धिमान आणि जन्मजात शिक्षक पुरे पडत. अध्यापनाची कला अवगत असलेल्या शिक्षकाच्या माध्यमातून शिक्षणाची गरज पूर्ण होत.

कलेचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे कलेत नाविण्य आणि सर्जनशीलता असते. कलेमध्ये भौतिकता आणि लवचिकता असते. अभ्यासक्रम अमूर्त स्वरूपाचा असतो. त्यास सजीव करण्याचे कार्य शिक्षकास करावे लागते. अध्यापनात जीवंतपणा आणण्याची कला शिक्षकास अवगत असेल तर अध्यापन ही एक चैतन्यमय आणि सजीव प्रक्रिया बनते. म्हणूनच अध्यापन ही कला आहे. कलेने परंपरा सांभाळली तरी बदलत्या परिस्थितीनुसार बदलले पाहिजे. नव्या वाटा शोधल्या पाहिजेत आणि नवी आव्हानेसुध्दा स्विकारली पाहिजे. काळानुसार कलेचे स्वरूप बदलते. पध्दती, साधने आणि तंत्रेसुध्दा बदलतात. या सर्व बदलांबरोबर समायोजन साधायचे म्हणजे अध्यापनाचे एक स्वयंपूर्ण असे शास्त्रही तयार करावे लागते. भविष्याबरोबर शिक्षकाला चालावे लागते. म्हणून अध्यापन गरजेचे काळाबरोबर महत्त्वाचे कार्य

भविष्य काळातील शिक्षक शिक्षणापुढील आव्हाने

शिक्षक शिक्षणातील इतर आव्हाने

शिक्षक शिक्षणातील मर्यादा

1. अध्यापकाने (शिक्षकाने) अध्यापनासंबंधी कितीही कौशल्ये विकसित केली तरी जो पर्यंत विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने ती उपयुक्त होत नाही. उदा. एखादया शेतक—याला शेतीतून धान्याचे उत्पादन करण्याची नवीन पध्दत शिकविली व त्या पध्दतीचा उपयोग नाही. त्याला जी शेतीची पध्दत उपयुक्त असेल तीच शिकविली गेली पाहिजे.
2. त्याचप्रमाणे विद्यार्थ्यांना जी पध्दत उपयुक्त असेल तीच शिक्षकाने आपल्या अध्यापनात वापरावी.

भविष्यकालीन शिक्षक शिक्षणासाठी उपाय योजना

1. शिक्षक प्रशिक्षणात शिक्षकांच्या वर्तनावर संबंधित विविध कार्यांचे निरीक्षण व विश्लेषण करणे.
2. परंपरागत दृष्टीकोन बाजूला ठेवून आधुनिक नवनवीन तंत्रशास्त्राचा अवंब करून अध्यापन कौशल्ये विकसित करणे.
3. शिक्षक—प्रशिक्षकाची व्यावसायिक योग्यता वाढविण्यासाठी अनेक कार्यक्रम सुरु करणे. उदा. मानवी हक्क, राष्ट्रीय मूल्ये, शिक्षणातील स्थानिक विचार, शिक्षकांच्या शिक्षणाबद्दल स्थानिक दृष्टीकोन.
4. शिक्षक प्रशिक्षकांसाठी उत्तम प्रतीचे साहित्य निर्माण करणे.
5. कार्यशाळा व चर्चासत्र आयोजित करणे.

6.ज्ञान मिळविण्याचे कौशल्य शिकणे.

7.कार्यकौशल्य शिकणे.

8.अस्मिता राखण्यास शिकणे.

9.शिक्षकांनी पारंपारिक मूल्ये व दृष्टीकोन बाजूला ठेऊन बालक केंद्री धोरण ठरविले पाहिजे. नवीन कौशल्य, ज्ञान याचा अवलंब करून नवीन आव्हाने स्विकारून काळाबरोबर चालले पाहिजे.

सध्याचे जग नवीन संपर्क माध्यमामुळे अगदी लहान खेड्यासारखे झाले आहे. एकमेकांचे आचार विचार एकमेकांना त्वरीत समजतात व त्याचा प्रभाव सतत पडत राहतो. त्यापासून आता कोणालाही वेगळे राहता येणार नाही.

नवीन संप्रेषण युगामुळे ज्ञानाचे भांडार सर्वांना खुले राहणार आहे. त्यामुळे ज्ञान भांडारामध्ये परिवर्तन दिसू लागणार आहे. या नवीन जगात विद्यार्थ्यांना मानवी मूल्यांची मदत करणे, सहाय्य करणे हे शिक्षकाचे मुलभूत कर्तव्य राहणार आहे. नव्या काळातील आपली भूमिका काय? हे पाहणे आवश्यक आहे. शाळेपेक्षा आधुनिक चांगले शिक्षण संगणकामुळे मिळणे हे विद्यार्थ्यांना लक्षात आल्यामुळे शिक्षक व्यवसाय कसा सुरक्षित ठेवायचा याचा शिक्षकाला विचार करावा लागणार आहे. नव्या काळातील भविष्यकाळातील आपली भूमिका काय राहिल याचा आताच विचार शिक्षणाने करावा. शिक्षकाने आताच विचार करण्याची गरज आहे.

1.शिक्षक हा अजीवन विद्यार्थी आहे.

2.विद्यार्थ्यांचा खरा तज्ञ मार्गदर्शक असेल.

3.आपल्या ज्ञान शाखेवर त्याचे प्रेम असेल, पुढे असेल.

4.विद्यार्थ्यांशी त्याचा सतत संवाद असेल.

5.विद्यार्थ्यांमध्ये गुणवत्तापूर्वक शिक्षणाची जिद्द तयार करणार असेल.

6.शिक्षक सतत विचारवंत, वैज्ञानिक, सामाजिक व राजकीय तज्ञ व तंत्रज्ञ याच्या संपर्कात असेल.

शिक्षक प्रशिक्षणाच्या बाबतीत डेलॉर आयोगाच्या शिफारशी खालीलप्रमाणे

1.शिक्षक प्रशिक्षण वर्गाच्या मर्यादा शाळेपर्यंत संकुचित न ठेवता त्या बाहेरच्या जगापर्यंत पोहचवाव्या.

2.ज्या समाजात किंवा गावात शाळा स्थापन केलेली असते त्यांच्याशी शैक्षणिक संबंध जोडण्याचे कौशल्य विकसित करणे हा शिक्षक प्रशिक्षणाचा भाग असावा.

3.हे कौशल्य प्राप्त झाल्याने त्याचा फायदा शिक्षक विद्यार्थी समाज यांच्या विकासासाठी होईल.

4.नवीन तंत्रयुगाचा विचार करून शिक्षक प्रशिक्षणाची योजना आखली असेल.

संदर्भ

पारसनीस, न. रा. शिक्षकांचे प्रशिक्षण, पुणे : नित्यनूतन प्रकाशन.

बिचुकले, भाग्यश्री. आणि सांगळे, अनुराधा. शिक्षकांचे शिक्षण, पुणे : सृष्टी प्रकाशन.

चव्हाण, किशोर, इसावे, माधुरी, चव्हाण, शैला, पाटील, संदिप, थिगळे, राजेंद्र. शिक्षक-शिक्षण, नाशिक : इनसाईट पब्लिकेशन.

गायकवाड, शशी, राऊळ, सत्यवती, कुंडले, सुरेखा, जाधव, वैभव, भांडारकर, के.एम., कुंभार, राजाराम, पाटील, विजया. अध्यापन आणि अध्यापक शिक्षण, नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.